

ANDRZEJ GRONDOWSKI
Wydział Teologiczny UO

Iwan Nieronow – zapomniany reformator. Początki ruchu staroobrzędowego

Ivan Neronov – forgotten reformer. The beginning of the Old-Believer movement

Abstract

The article presents the background and course of turbulent religious and social events in the Moscow state in the mid-17th century on the example of the life of father Ivan Neronov. He was one of the forerunners of the moral-religious renewal of the Romanov dynasty. It was interrupted by patriarch Nikon, who introduced liturgical changes. They led to a conflict with father Ivan and his associates. This is the beginning of a split within the Russian Orthodox Church and the creation of the (existing to this day) Old-Believer movement.

Keywords: Nikon, division, reform, patriarch, Neronov, Russian Orthodox Church.

Streszczenie

Artykuł ukazuje tło i przebieg burzliwych wydarzeń religijno-społecznych w państwie moskiewskim w połowie XVII w. na przykładzie życia o. Iwana Nieronowa. Był on jednym z prekursorów odnowy moralno-religijnej podjętej w czasach powstania dynastii Romanowów. Została ona przerwana przez patriarchę Nikona, który wprowadził zmiany liturgiczne. Doprowadziły one do konfliktu z o. Iwanem i jego współpracownikami. Był to początek rozłamu w Rosyjskim Kościele Prawosławnym i powstania, istniejącego do dziś, ruchu staroobrzędowego.

Słowa kluczowe: Nikon, rozłam, reforma, patriarcha, Nieronow, Rosyjski Kościół Prawosławny.

Niedawne obchody pięćsetlecia Reformacji były czasem refleksji na wielu płaszczyznach: historycznej, ekumenicznej, kulturowej, duszpasterskiej oraz społecznej. Bez wieloaspektowej analizy losów, działalności oraz idei bohaterów

tych wydarzeń trudno wyobrazić sobie zrozumienie ich sensu. Dlatego jest to temat nadal budzący zainteresowanie środowiska naukowego¹.

Czas Reformacji otwarł okres burzliwych przemian religijnych w Europie. Nie ominęły one także jej północno-wschodnich zakątków, prowadząc do równie dramatycznych wydarzeń, jak w Europie Zachodniej. Inne były ich przyczyny oraz podstawa ideologiczna, łączy je jednak skutek w postaci głębokiego rozłamu we wspólnocie kościelnej i społeczeństwie. Reformę patriarchy Nikona, sprzeciw protopopa Awwakuma i zrodzenie się ruchu staroobrzędowego, bo o nich tu mowa, można bez wątpliwa przyrównać w swym znaczeniu do zjawiska Reformacji. Warto podkreślić, że poza granicami Rosji ich trzysta pięćdziesiąta rocznica przeszła niemal bez echa. Niniejszy artykuł jest próbą przybliżenia życia i działalności jednego z najważniejszych uczestników tych wydarzeń.

1. Tło historyczne

Arcydzieło filmowe Tarkowskiego *Andriej Rublow* ukazuje rozmiar spustoszenia, jakie we wszystkich sferach życia przyniosła średniowiecznej Rusi niewola mongolsko-tatarska. Przeciwstawienie się temu niewątpliwemu nieszczęściu pochłonęło znaczną część energii jej mieszkańców i elit. Dopiero zwycięstwo księcia Dymitra na Kulikowym Polu w 1380 r. rozpoczęło proces ostatecznego wyzwolenia się Rusi Moskiewskiej od wpływów Złotej Ordy – nowy okres w jej historii². Za Iwana III Ruś Moskiewska stała się jedną z głównych sił wschodniej części Europy³. Jej zachodni sąsiedzi pożegnali się ze średniowieczem, witając renesans. Dotknął on wszystkich sfer społecznych, owocując m.in. Reformacją. Zmianie uległa sytuacja geopolityczna, także u granic państwa moskiewskiego. Z racji związku Rusi z cywilizacją bizantyjską z wielkim niepokojem patrzono na stopniowe zbliżenie elit Wielkiego Księstwa Litewskiego z dużą liczbą ludności prawosławnej i Królestwa Polskiego. Podobny proces miał miejsce w samym Bizancjum, zmuszonym przez zagrożenie tureckie do wszelkich sojuszy i unii z Zachodem. Zbliżenie to stopniowo zaczęto uważać nie tylko za niedopuszczalne, co więcej, uznano je za zdradę fundamentalnych prawosławno-bizantyjskich wartości. W Moskwie tak właśnie odebrano przystąpienie do unii z Rzymem większości Greków i same-

¹ Zob. np. W. KASPER, *Martin Luther*, Ostfildern 2016.

² Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, Москва 2016, s. 56; o znaczeniu i przebiegu samej bitwy zob. L. ПОДГОРОДЕЦКИ, *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 2008.

³ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 55–56.

go Konstantynopola (sobór we Florencji w 1439 r.). Upadek tej wielkiej stolicy był w oczach mieszkańców państwa moskiewskiego logiczną konsekwencją wspomnianej zdrady i przestrogą dla tych, co jeszcze trwają przy prawosławiu⁴. Tak stopniowo zrodziła się idea „trzeciego Rzymu”, najdobitniej wyrażona w pierwszej połowie XVI w. przez mnicha Filoteusza z Pskowa⁵. Po 1453 r. mieszkańcy północno-wschodniej Rusi uważali się więc za jedynych prawowitych polityczno-religijnych kontynuatorów Bizancjum⁶. Potwierdzeniem tego faktu było ustanowienie w Moskwie patriarchatu (17.01.1589 r.)⁷.

Nad „jasnym niebem” Moskwy, „trzeciego Rzymu”, pojawiły się jednak „ciemne chmury” krachu społeczno-państwowego w postaci tzw. Wielkiej Smuty. Krwawe i despotyczne rządy Iwana IV Groźnego i następujący po nich kryzys dynastyczny doprowadziły do poważnego wstrząsu w całym państwie moskiewskim, skutkując pojawieniem się obcych interwentów i popieranym przez nich pretendentów do carskiego tronu (Dymitrow Samozwańców i królewicza Władysława IV Wazę)⁸. Dopiero lata 1611–1613 przyniosły koniec tego chaosu, gdy pospolite ruszenie przegoniło obce wojska, pojawiła się nowa carska dynastia (Romanowów) i nowy patriarcha⁹. Zaczął się okres ponownego odrodzenia i umacniania państwa oraz społeczeństwa. Nowi carowie uporządkowali swe państwo wewnątrz, śmiało kierując swoje zainteresowanie także na zewnątrz. „Trzeci Rzym” wzrastał w siłę, chcąc odtąd objąć protektoratem prawosławnych na całym świecie¹⁰.

2. Pierwsze kroki

Kolejne dramatyczne wydarzenia na ziemi ruskiej dotknęły nie tylko elity rządzące – odczuli je na „własnej skórze” zwykli, prości ludzie. Tak było i w przypadku rodziny Iwana Nieronowa. Jak zanotował autor jego biografii, powstałej krótko po jego śmierci, rodzice Nieronowa byli takimi prostymi ludźmi, żyjącymi w okolicach miasta Wołody¹¹. Urodzonego w styczniu 1591 r. syna ochrzczono

⁴ Пор. Н.Ф. КАПТЕРЕВ, *Собрание сочинений*, t. I, Москва 2008, s. 24–46.

⁵ Zob. np. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 60–63.

⁶ Zob. *tamże*, s. 56.

⁷ Пор. D. CZERSKA, *Borys Godunow*, Wrocław 1988, s. 36.

⁸ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 65–66.

⁹ Zob. *tamże*, s. 69–70. Nowy patriarcha Filaret (Fiodor Romanow) to ojciec cara Michała Fiodorowicza Romanowa – tak bliskie więzy rodzinne sprzyjały niewątpliwie niezwyklej konsolidacji i współdziałaniu władzy świeckiej i religijnej.

¹⁰ Пор. Н.Ф. КАПТЕРЕВ, *Собрание сочинений. Том I*, s. 324–352.

¹¹ Znamy tylko imię ojca: Мiron. Zob. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, Санкт-Петербург 2012, s. 11.

jako Gabriela (Gawriiła), lecz rodzice zwali go Iwanem¹². Rósł w spokojnej atmosferze rodzinnego domu, odznaczając się cichością i pobożnością. Spokojną młodość przerwało nieszczęście, częste w czasie Wielkiej Smuty, czyli napad bandy rabusiów-najemników. Rodzinny dom spłonął z większością domowników. Osierocony i wstrząśnięty tragedią Iwan w towarzystwie innego młodego sieroty, Eufemiusza, zaczął błąkać się po okolicy, szukając schronienia. Dotarli do Wołogdy w czasie prawosławnego Bożego Narodzenia i Objawienia Pańskiego. Tu pierwszy raz Nieronow zetknął się z niepojętym dla swej młodej i gorliwej religijnie duszy widokiem. Zaobserwował nieprzyzwoite zachowanie sług miejscowego biskupa prawosławnego (w czasie ludowych zabaw jeszcze w duchu pogańskim). Widząc ich wybiegających z domu biskupiego w przebraniach i maskach, głośno wyraził zdziwienie: „Nie myślę, aby to był dom arcypasterza, bo arcypasterze są ustanowieni przez Boga, aby paść stado Chrystusowe i uczyć ludzi tego, co Boże, a więc zrzucać z siebie to, co złe, i uciekać od diabelskich uciech, a ci, co z tego domu wyszli i diabelskim uciechom się oddają i biorą w nich udział, nie są wychowani w strachu Bożym i czynią sami uciechy dla diabła” (tłum. A.G.)¹³. Słowo Iwana odniosło odwrotny od zamierzonego skutek. Pozostawiony przez wystraszonego Eufemiusza zostaje dotkliwie pobity i porzucony bez świadomości na śniegu. To pierwsza, bolesna dla niego lekcja tego, jak niski pod kątem moralnym stał się poziom społeczeństwa po Wielkiej Smucie, nie wyłączając duchowieństwa. Obolały i rozgoryczony Nieronow wraz z towarzyszem opuszczają rodzinne strony. W okolicach Wielkiego Ustjuga przyjęli ich pod dach pobożny sługa cerkiewny Tytus i jego żona. Tam obaj znaleźli nie tylko dom, ale także miejsce edukacji. Gospodarz uczył ich czytać i pisać, zgłębiać tajniki Pisma Świętego i nabożeństw prawosławnych. Pobożność Iwana zachwycała nauczyciela: „Łaska Boża spocznie na tym młodzieńcu” (tłum. A.G.)¹⁴. Eufemiusz szybciej skończył naukę i opuścił dobrotliwych gospodarzy. Po jakimś czasie w jego ślady poszedł także Iwan, wędrując w okolice miasta Juriewiec nad Wołgą. Tym razem znalazł życiową przystań w domu prawosławnego księdza Iwana. Pobożność i dobroć młodzieńca wywarła na nim i jego żonie tak dobre wrażenie, że zdecydowali się wydać za niego swą córkę, Jewdokię. Żyjąc u rodziców żony, Iwan pomagał w posłudze swemu teściowi, przygotowując się, jak to było w zwyczaju, do święceń kapłańskich. Pobożność i gorliwość Nieronowa została po raz kolejny wystawiona na próbę – tym razem powodem jego krytyki i wielokrotnych publicznych wystąpień było codzienne życie duchowieństwa

¹² Zob. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов*, s. 11.

¹³ *Tamże*, s. 12. Wypowiedziane słowa o ideale posługi osoby duchownej staną się w przyszłości niejako hasłem programowym jego własnej działalności jako kapłana.

¹⁴ *Tamże*, s. 13.

z okolic Juriewca, w jego ocenie często moralnie odbiegające od wskazań Ewangelii. W pewnym momencie miara krytyki się przebrała. Napiętnowani duchowni piszą pismo do patriarchy Filareta, prosząc, by pod żadnym pozorem nie zgadzał się na święcenia Iwana¹⁵. Bojąc się konsekwencji, młody małżonek, za zgodą żony i teściów, opuścił ich dom, udając się samotnie w nieznane. Opatrzność zaprowadziła go do Siergiejew Posadu.

3. Ławra i Dionizy

W znajdującej się tam słynnej ławrze Troicko-Siergiejewskiej wzbudził zainteresowanie mnichów swą gorliwą modlitwą i smutną, pełną cierpienia twarzą. Poznawszy jego losy, archimandryta Dionizy zaprosił Iwana, by zamieszkał w klasztorze¹⁶.

Spustoszone, wyludnione i często zdemoralizowane wydarzeniami Wielkiej Smuty ziemie państwa carskiego potrzebowały ośrodków odnowy religijno-moralnej. Zgodnie ze wschodnią tradycją tę rolę wzięły na siebie klasztory. Ławra Troicko-Siergiejewska, z historią obrony podobną do Jasnej Góry, cieszyła się szczególną estymą. Równie szanowany był jej przełożony, archimandryta Dionizy. Był bohaterem powstania przeciw polsko-litewskim wojskom w czasach Wielkiej Smuty¹⁷. To właśnie jego odezwy poderwały lud pod przewodnictwem Minina i Pożarskiego do walki o odzyskanie niezależności. Postrzegano go jako wielkiego patriotę swej ziemi, ale także gorliwego pasterza, kierownika duchowego. Jego pisma i książki świadczą o niezwykłej, na owe czasy, erudycji i wiedzy teologicznej. Był znawcą spraw liturgicznych. Po zakończeniu czasów Smuty kierował zespołem mnichów i teologów pracujących nad uporządkowaniem i wniesieniem koniecznych poprawek do ówczesnych ksiąg liturgicznych¹⁸.

To właśnie pod jego skrzydła trafił młody Nieronow. Ławra stała się dla niego czymś w rodzaju seminarium duchownego, a Dionizy jednocześnie przełożonym, ojcem duchownym i profesorem. Przewodnikami w formacji Iwana były, oprócz Biblii i liturgii, dzieła ojców Kościoła, szczególnie preferowanego przez Dionizego św. Jana Złotoustego i teologów, m.in. Maksyma Greka. Słowa Złotoustego i Maksyma niosły ze sobą nie tylko mądrość, ale także stały się źród-

¹⁵ Zob. *tamże*, s. 14.

¹⁶ Por. *tamże*, s. 15.

¹⁷ Por. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 68–70.

¹⁸ Ta próba nie u wszystkich znalazła zrozumienie, przynosząc Dionizemu i jego pomocnikom wiele nieprzyjemności i cierpień – szczególnie trudna była sprawa poprawienia tekstu błogosławieństwa wody stosowanego w obrzędach wigilii prawosławnego Objawienia Pańskiego. Zob. П. Паскаль, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, Москва 2016, s. 58–64.

łem do stworzenia programu duszpastersko-socjalnego, obejmującego zasięgiem wszystkie warstwy ówczesnego społeczeństwa. To źródło lekarstwa na chorobę moralną, której skutki odczuł na sobie Iwan. Widząc postępy Iwana, Dionizy wysłał go do samego Filareta z pismem podważającym zarzuty wobec niego i jednocześnie polecającym go do święceń diakonatu. Obdarowany życzliwością patriarchy, wyświęcony Nieronow wrócił do Juriewca z dokumentem patriarszym nakazującym ukaranie jego przeciwników. Jednak zamiast zemsty aresztowani oponenti doświadczają wielkoduszności Iwana, który im przebaczył, doprowadzając do ich uwolnienia i darowania kary¹⁹.

4. Duszpasterzowanie – oddolna reforma

Stając się prezbiterem, Iwan aktywnie wcielał w życie to, czego się nauczył w ławrze. Praktykę duszpasterską odbywał w wiosce Łyskowo pod kierownictwem pobożnego kapłana Ananiasza, będącego także przewodnikiem duchowym i spowiednikiem m.in. przyszłego patriarchy Nikona oraz metropolity Hilariona Suzdalskiego²⁰. Po jej zakończeniu pierwszą samodzielną niwą duszpasterską stała się mała parafia Zmartwychwstania Pańskiego w Niżnym Nowogrodzie. Miasto odgrywało ówczesnie ważną rolę, stanowiąc centrum handlu z mieszkańcami terenów położonych bardziej na wschód oraz północ od Moskwy. Mieszczanie nowogrodzcy byli bardzo aktywni zawodowo i społecznie, o czym świadczy m.in. ich liczny udział w powstaniu w czasie Wielkiej Smuty²¹. Nieronow szybko zorientował się, że należy zadbać o wiele spraw, poczynawszy od duchowych, a na materialnych skończywszy. Świątynia parafialna wymagała pilnego remontu, gdyż z powodu braku opiekuna była zamknięta. Wspólnota wiernych istniała tylko teoretycznie. Szybko jednak stała się żywa i aktywna. Młody proboszcz, głosząc słowo Boże, umiejętnie zmobilizował mieszczan, którzy stopniowo stali się apostołami w swoich domach i środowiskach – Iwan zastosował tu nowatorskie podejście pastoralne²². Nowością było także głoszenie homilii nie tylko wewnątrz świątyni, ale także na placach i rynkach miasta. Nieronow wyjaśniał tam Biblię, ojców Kościoła, szczególnie św. Jana Złotoustego (nosił ze sobą zawsze zbiór jego mów i kazań wydany pod tytułem *Perła*). Reakcję ludzi na to przepowiadanie przekazał biograf: „I ludzie, widząc, że niespodziewanie po tylu latach pojawił się w tej opuszczonej świątyni kapłan, zaczęli przychodzić, aby słuchać Boskiego śpiewu (tak określano

¹⁹ Zob. Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 16.

²⁰ Рог. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 86–87.

²¹ Zob. *tamże*, s. 87–88.

²² Zob. *tamże*, s. 88.

po prostu liturgię), a najbardziej z przyjemnością słuchać jego nauczania” (tłum. A.G.)²³. Energiczny duszpasterz nie poprzestał na głoszeniu słowa, lecz wcielał je w życie, realizując liczne inicjatywy dobroczynne, czego przykładem jest wybudowanie przy świątyni przytułku i jadłodajni dla biednych²⁴. To owoc jego przemysłów nad sensem Ewangelii i duchem nauczania Chryzostoma²⁵. Następnie do karności i uczynków miłosierdzia dołączył temat odnowy religijno-moralnej. Piętnował rozpowszechnione szeroko pijaństwo, mieszanie zwyczajów i zachowań chrześcijańskich z pogańskimi, nieuczciwość i łapówkarstwo, szczególnie u urzędników. Występował też w 1632 r. przeciw planowanej wojnie z Rzeczpospolitą, widząc wielki grzech w walce między chrześcijańskimi narodami²⁶.

W duszpasterzu-reformatorze z Niżnego Nowogrodu powoli dojrzewała myśl o potrzebie rozszerzenia propagowanych przemian do skali ogólnonarodowej. Znalazł pomocników i naśladowców nie tylko w swoim otoczeniu. Oddolna reforma nabierała rozmachu, a imię Nieronowa stało się znane także w samej stolicy²⁷. Tak stopniowo zrodziły się podwaliny ruchu czcicieli Boga (*боголюбцы*), zwanych też krzewicielami dawnej pobożności (*ревнители древнего благочестия*)²⁸.

5. Moskwa – czciciele Boga

Nieronow trafił do stolicy w 1647 r., szybko znalazł tam wpływowych przyjaciół, dzielących jego poglądy²⁹. Dwa lata wcześniej na tron wstąpił drugi car

²³ Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 18.

²⁴ Zob. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 89. We wszelkich działaniach wspiera go niestrudzenie małżonka Jewdokia, mniszki z założonego przez niego klasztoru i aktywna grupa parafian.

²⁵ Jego idee znajdują zrozumienie wśród parafian, którzy zaczęli go aktywnie wspierać (także materialnie). Zachowały się imiona niektórych z nich, np. Sawy. Zob. Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 18.

²⁶ Zob. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 89–90. Można się doszukać w tym pierwszych myśli „ekumenicznych”. Oceniono je jednak na wskroś politycznie – za swoje wystąpienie (na polecenie patriarchy Filareta) Nieronow trafił na kilka miesięcy na zesłanie do północnego klasztoru Nikoło-Korelskiego w Siewierodwińsku.

²⁷ Nieronow razem z pozostałymi zaangażowanymi w reformę duchownymi z Niżnego Nowogrodu kieruje w 1636 r. pismo do patriarchy Joasafa z prośbą o jego „odgórną” pomoc w realizacji konkretnych działań reformacyjnych. Pismo wyszczególnia „obszary” szczególnego zaangażowania reformatorów: porządkowanie praktyk liturgicznych, podniesienie moralnych kwalifikacji duchowieństwa, walka z pozostałościami pogaństwa w kulturze ludowej, przeciwdziałanie alkoholizacji. Pełny tekst pisma: Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 67–74.

²⁸ Por. J.H. BILLINGTON, *Ikona i topór: Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Hunia, Kraków 2008, s. 115.

²⁹ W 1649 r. (wg niektórych badaczy w końcu 1648 r.) zostaje proboszczem-protopopem cerkwi ikony Matki Bożej Kazańskiej położonej na Placu Czerwonym. Plac był ówczesnie miej-

z nowej dynastii, niespełna szesnastoletni Aleksy Michajłowicz Romanow. Młody car był niedoświadczony, ale młodzieńczo gorliwy, także religijnie. Zaczął budować stopniowo wokół siebie wspólnotę zaufanych doradców w osobach: bojarów Morozowa i Rtiszczewa oraz protopopa Stefana Wonifatiewa. Cała ta grupa podobnie myślących ludzi intensywnie pracowała nad reformą państwa i Cerkwi, by doprowadzić je do większego rozkwitu. Wszak w ich oczach Moskwa to wciąż „trzeci Rzym”, który miał szansę osiągnąć poziom rozwoju nieznanego w swej wcześniejszej historii. Potrzebowali jednak jak najwięcej doświadczonych pomocników, znających problemy społeczne w praktyce. Chętnie zaprosili do współdziałania Nieronowa, widząc w nim swego sojusznika, doświadczonego i skutecznego w praktyce reformatora. W początkowych latach (1645–1652) ruch odnowy rozwijał się niezwykle dynamicznie. Coraz więcej wspólnot parafialnych i klasztornych, osób duchownych oraz świeckich wprowadzało w życie program krzewicieli. Ponieważ był on w zasadzie tożsamy z programem Nieronowa, jego duszpasterskie przejście z Nowogrodu do stolicy odbyło się dostatecznie płynnie³⁰. Tak jak wcześniej, kontynuował wysiłek dotarcia ze słowem Bożym do każdego wiernego. W stolicy krąg słuchaczy protopopa się powiększył. Dzielił się swoimi duchowymi skarbami nie tylko z parafianami swego kazańskiego soboru, bywalcami leżącego nieopodal targowiska na Placu Czerwonym, ale także z dworem carskim i arystokracją³¹. Znalazł w tym dziele wielu naśladowców i pomocników³².

Słowo mówione jest wzmacniane przez słowo drukowane. *Pieczatny Dwor*, pierwsza w Moskwie drukarnia, dzięki wysiłkom o. Iwana Nasiedki, mnicha Arseniusza Głuchego i ich pomocników dała reformatorom doskonale narzędzia oświatowe, w postaci wydawanej literatury³³. Oprócz ksiąg liturgicznych wydawano tam książki teologiczne, pomoce homiletyczno-katechetyczne (żywoty świętych prawosławnych, teksty ojców Kościoła) i wszelkiego rodzaju podręczniki do nauki (szczególnie ówczesnego języka ruskiego). Jako że zachodnioru-

scem bardzo aktywnej działalności handlowej, co dawało możliwość przyciągnięcia wielu kupujących i sprzedających także do świątyni. Пор. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 198.

³⁰ Nieronow nie zapomina o swej pierwszej placówce; dzięki jego staraniom jego wychowanek, pop Gabriel (Gawriił), zostaje jego następcą w Niżnym Nowogrodzie. Zob. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 28.

³¹ Zdolności homiletyczne pomogły we wzmocnieniu osobistej przyjaźni Iwana z Wonifatiewem i samym carem Aleksym. Tej przyjaźni pozostał wierny do końca życia. Zob. *tamże*, s. 27–28.

³² W 1652 r. dołączyli do ich grona młodzi protopopi: Awwakum, wygnany w maju tego roku przez parafian z Juriewca (trudno nie zauważyć analogii z wcześniejszymi juriewieckimi przygodami samego Iwana), i Daniel (*Daniil*), wygnany z Kostromy. Przyczyną obu wydarzeń była niechęć duchowieństwa i ludzi wobec przeprowadzanych przez nich reform religijno-moralnych. Obaj stali się współpracownikami Nieronowa w Moskwie.

³³ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 96–102.

skie kręgi prawosławne, szczególnie Kijów, wyprzedziły Moskwę w działalności wydawniczej, chętnie czerpano z ich osiągnięć, uprzednio dostosowując je, szczególnie pod kątem językowym, do potrzeb moskiewskiego środowiska. Nieronow osobiście współdziałał z pracownikami *Pieczatnego Dworu* m.in. w czasie selekcji materiałów do druku, a także w procesie jej dystrybucji.

Nie mniej ważne postulaty reformatorskie dotknęły sprawowania liturgii. Od czasów słynnego „Soboru Stu Rozdziałów” (*Стоглавый собор*) z 1551 r. na ogół uważano w Moskwie, że liturgia tam sprawowana jest teologicznie poprawna, będąc kontynuacją spuścizny bizantyjskiej. Widziano jedynie potrzebę korekty drobnych błędów i nieścisłości znajdujących np. w procesie przygotowania do druku nowych wydań ksiąg liturgicznych. W pierwszym okresie reformy problemem wydawała się więc nie tyle teoria, co praktyka. Wielką bolączką był przede wszystkim zwyczaj *mnogogłasia*, czyli jednoczesnego wyśpiewywania kilku części liturgii przez jej uczestników (np. przez celebransa, diakona i scholę lub chór) – protopop Iwan walczył z nim już w Niżnym Nowogrodzie. Praktyka ta doprowadzała do dźwiękowego nakładania się modlitw i tak już niekiedy trudnych do zrozumienia dla prostego, mało wykształconego wiernego. Aby liturgia stała się znów bardziej przejrzysta, a przez to odzyskała swoje oddziaływanie modlitewno-pedagogiczne, czciciele postulowali powrót do praktyki *jedinogłasia*, gdzie poszczególne części Liturgii nie nakładają się na siebie, są wyśpiewywane po kolei przez jej uczestników³⁴.

Krzewiciele nie zapomnieli o reformie moralnej. Efektem Wielkiej Smuty było osłabienie moralne i duchowe prostego ludu spowodowane okrucieństwami i chaosem³⁵, stąd zakrojona na szeroką skalę działalność katechetyczna i społeczna. Rozwijano myśli wypowiedziane w homiliach, tłumaczono podstawy wiary i moralności, wykorzystywano owoce wysiłków *Pieczatnego Dworu* w praktyce. Tu przydają się doświadczenia Nieronowa z poprzedniej posługi, w których efekcie wychodzi z katechezą ze świątyni na ulice i place.

Bardzo trudnym zadaniem okazało się zmniejszenie wpływów ludowych artystów, cyrkowców i trefnisiów (*skomorochów*), występujących przy okazji różnych świąt ludowych (nie zawsze z repertuarem moralnie poprawnym)³⁶. Tak jak w Niżnym Nowogrodzie Iwan zwracał uwagę na przeciwdziałanie alkoholizacji i zubożeniu społeczeństwa³⁷.

³⁴ Z wielkim przerażeniem po latach wspominał ową praktykę *mnogogłasia* biograf Nieronowa. Zob. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 26.

³⁵ Zob. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 51–54.

³⁶ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 123. Przeciwdziałanie temu zjawisku w Niżnym Nowogrodzie i później w Moskwie przybierało często charakter regularnej ulicznej walki, z rannymi i poturbowanymi. Ludowi artyści okazali się „oddolnie” jednymi z największych wrogów reformy.

³⁷ Zob. *tamże*, s. 122–123.

Nie pomijało się także i dobroczynności, w której uczestniczą osobiście czciciele. Wielkie wrażenie zrobiło na mieszkańcach Moskwy zaangażowanie Nieronowa w opiece nad chorymi i biednymi: „Najbardziej troszczył się o przybyszów, dostrzegał słabych, trędowatych i sparaliżowanych, i mył ich swoimi rękami, nie brzydząc się także i śmierdzących, a jego drzwi nigdy nie były zamknięte przed przychodzącymi do niego dzień i noc. Mieszkańców (stałych), przybyszów (którzy przywędrowali), chorych, co są w szpitalu, i otrzymujących pokarm i odzienie było w jego domu w każdy dzień ze dwieście i więcej ludzi” (tłum. A.G.)³⁸.

Dalsze wydarzenia pokazały, jak wielki był oddźwięk dynamicznych i wielopłaszczyznowych działań protopopa Iwana i pozostałych reformatorów.

6. Nikon

Jednak nie wszystko poszło gładko. Największy opór wobec reformy przyszedł ze strony tych, którzy, wydawać by się mogło, najbardziej powinni ją popierać, a mianowicie ze strony prawosławnego episkopatu. Zwołany niejako na wniosek krzewicieli synod (przeprowadzony 11 lutego 1649 r.) potępił ich idee reformatorskie (szczególnie potrzebę *jedinoglasia*)³⁹. Większość w episkopacie, łącznie z wiekowym już patriarchą Józefem, wybrana na długo przed pojawieniem się czcicieli, nie była zainteresowana samą myślą o reformie, uważając ją za zbędną lub nawet niebezpieczną⁴⁰. Dla cara, a szczególnie samych krzewicieli, widoczna stała się potrzeba wybrania nowego patriarchy, zwolennika przemian. Dogodna okazja nastąpiła w 1652 r., po śmierci Józefa. Jego następcą wybrano Nikona, dotychczasowego metropolitę nowogrodzkiego⁴¹. Charyzma, jaką odznaczał się Nikon w życiu mniszym i jako metropolita, dawała nadzieję, że wśród episkopatu będzie najlepszym z możliwych sojuszników władcy i czcicieli, a reforma nabierze zupełnie innego tempa⁴².

³⁸ ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 29. Do tej posługi włączyła się nie tylko rodzina samego Iwana, ale także bliscy jego współpracowników i najaktywniejsi parafianie.

³⁹ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 113–116. Nie patrząc na to, że to właśnie postulaty krzewicieli doprowadziły do zwołania synodu, jego uczestnicy świadomie ich pominęli, nie zapraszając na obrady – Stefan Wonifatiew (uważany za przywódcę duchowego reformy) przyszedł na nie z własnej inicjatywy.

⁴⁰ Charakterystyczna jest tu prośba synodu skierowana do cara Aleksego o ukaranie przez niego Wonifatiewa, który wyraził bardzo emocjonalny sprzeciw wobec decyzji synodu. Por. *tamże*, s. 115.

⁴¹ Sam car popierał go jako kandydata, pokładając w nim wielkie nadzieje – poznał Nikona już w 1648 r. i był nim oczarowany. Por. A. ANDRUSIEWICZ, *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2017, s. 91–92.

⁴² Świadectwem umiejętności duszpasterskich i organizacyjnych Nikona jest choćby organizacja i przeprowadzenie (krótko przed wyborem i intronizacją jako patriarchy) uroczystości spro-

Nikon pochodził z tych samych stron, co młody pomocnik Nieronowa, protopop Awwakum⁴³. Utrzymywał przyjacielskie relacje praktycznie z wszystkimi członkami bractwa krzewicieli⁴⁴. Początkowo nic nie wskazywało na to, że jego polityka zmieni swój kurs. Energicznie wprowadzał *jedinogłasia*, popierał walkę z pogańskimi przeżytkami, osobiście wspierał dobroczynność. Okazywał troskę o powołania, wyświęcając już w pierwszych tygodniach posługi patriarszej liczną grupę kapłanów i diakonów. Dał się poznać także jako przyjaciel i mecenas wielu klasztorów i cerkwi⁴⁵. Po intronizacji wykonał kilka gestów, na które czekali czciciele. Rozpoczął m.in. odgórne ograniczanie praw innowierców, głównie protestantów mieszkających dość licznie w Moskwie⁴⁶. Korzystając z bardzo dobrej sytuacji ekonomicznej, spowodował silne ograniczenie produkcji i zbytu alkoholu, który to postulat podnoszony od dłuższego czasu przez reformatorów dotychczas był poza ich wpływem⁴⁷. Radość Iwana i jego przyjaciół nie trwała jednak długo. Drogi krzewicieli i Nikona po kilku miesiącach zaczęły się rozchodzić.

Chaos Wielkiej Smuty był już przeszłością. Państwo moskiewskie krzepło z każdym dniem we wszystkich sferach, stając się bardziej podmiotem niż, jak bywało wcześniej, przedmiotem polityki międzynarodowej. Znaczące osłabienie Rzeczypospolitej, powstanie Bohdana Chmielnickiego ośmieliły cara Aleksego do bardziej aktywnych działań polityczno-militarnych. Nikon w pełni wspierał carską politykę, widząc w niej niewątpliwie także realizację idei „trzeciego Rzymu”⁴⁸. Ambicje patriarchy rosły – podsycaly je kontakty z prawosławnymi hierarchami przybywającymi licznie do Moskwy z terenów dawnego Bizancjum, Bałkanów oraz Bliskiego Wschodu. Szukali tam wsparcia politycznego, a nade

wadzenia do Moskwy relikwii lokalnych prawosławnych świętych: Sawy Storożewskiego (jeden z pierwszych uczniów św. Sergiusza z Radoneża) i metropolity moskiewskiego Filipa (zameczony z polecenia Iwana IV Groźnego). Świadkowie tych wydarzeń pozostawali długo pod ich wrażeniem. Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 151–154.

⁴³ Zob. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 171–172.

⁴⁴ Dzięki temu Nieronow mógł zrealizować swe wielkie pragnienie duchowe (na podstawie zgody Nikona): budowę w rodzinnych stronach klasztoru-pustelni na cześć czcigodnego Ignacego, lokalnego świętego. Było to dla niego w przyszłości częste miejsce odosobnienia modlitewnego i osobistego, szczególnie w czasie wielkich rozterek i utrapień wewnętrznych. Zob. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 29–30.

⁴⁵ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 159.

⁴⁶ Chodziło głównie o ograniczenie religijnego i kulturowego wpływu obcokrajowców-innowierców na prawosławnych mieszkańców stolicy i okolic. W rezultacie jakaś ich część przeszła na prawosławie, innych przesiedlono do specjalnej dzielnicy (*Niemieckiej Słobody*). Zob. *tamże*, s. 160–162.

⁴⁷ Zob. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 246–247. Korzystne okoliczności nastąpiły po znaczącym podniesieniu europejskich cen na zboże, co pozwoliło zastąpić dochody ze sprzedaży alkoholu dochodami z eksportu tegoż zboża (czym posłużył się umiętnie Nikon).

⁴⁸ W czasie pochόδów wojennych cara i pod jego nieobecność w stolicy praktycznie rządził krajem. Por. ПРОТОПОП АВВАКУМ, *Собрание творений*, Санкт-Петербург 2017, s. 78; С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 183.

wszystko finansowego⁴⁹. Jeden z nich, patriarcha jerozolimski Paisjusz, szczególnie przekonał do siebie cara i Nikona, jeszcze wtedy archimandrytę klasztoru Nowospasskiego w Moskwie. Po przybyciu na dwór cara, w styczniu 1649 r., nakłaniał moskiewskiego władcę do wielkiej wyprawy w obronie prawosławnej ludności zamieszkującej wschodnie tereny Rzeczypospolitej i przyłączenia tych ziem pod berło carskie⁵⁰. Jeszcze bardziej śmiałe wizje wyzwolenie roztaczane w Moskwie przez Paisjusza dotyczyły Bałkanów i terenów dawnego Bizancjum. Rozgłaszał wszędzie „proroctwo”: „Carogród (tj. Konstantynopol) będzie pod władzą wielkiego cara Aleksego Michajłowicza” (tłum. A.G.)⁵¹. Jerozolimski gość upodobał sobie długie biesiady z Nikonem, w którym znalazł wdzięcznego słuchacza. Paisjusz przekonywał go do szeroko zakrojonej reformy cerkiewno-państwowej, by być gotowym na dzień, gdy carski sztandar załopocze nad Konstantynopolem, a bazylika Hagia Sophia znów napelni się prawosławną modlitwą⁵². W tym opowiadaniu rolę profesorów odgrywali Grecy, studentami byli Nikon i jego rodacy. Ziarenko idei umiejętnie rzucone w serce Nikona zakiełkowało i wyrosło, gdy został patriarchą⁵³.

Nieronow, podobnie jak wielu jego rodaków, nie podzielał tego nowego entuzjazmu polityczno-religijnego Nikona⁵⁴. Liczni przybysze z terenów znajdujących się pod władzą turecką nie wzbudzali w nim zaufania, tym bardziej że wielu z nich okazało się zwykłymi oszustami albo odstępcami od prawosławia. Szczególnie złe wrażenie pozostawił po sobie towarzyszący Paisjuszowi Arseniusz Grek. Ten skądinąd zdolny człowiek zasłynął nieuczciwością, oszustwem i nieszczerością, a na dodatek podejrzaną konfesyjnie przeszłością.

W miejsce przywiezionej z zewnątrz idei przygotowania panprawosławnego imperium Nieronow wołałby teokratyczno-apokaliptyczną ideę przekształcenia Rusi, a przy jej pomocy całego świata, w królestwo Ducha Świętego⁵⁵. Koncep-

⁴⁹ Często sumy wsparcia finansowego były ogromne, a napływ chętnych dla ich otrzymania przybrał z czasem cechy masowego ruchu. Zob. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 140–141; Н.Ф. КАПТЕРЕВ, *Собрание сочинений*, t. I, s. 115–262.

⁵⁰ Zob. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 146.

⁵¹ Cytat za: *tamże*, s. 146 (przyp. 161).

⁵² Potrzebna była, według Paisjusza, swoista unifikacja obrzędowości i kultury Greków z obrzędowością prawosławnych w państwie moskiewskim. Konsekwencją miało być łatwiejsze stworzenie panprawosławnego imperium (kijowski prawosławny metropolita Piotr Mohyla przeprowadził takie reformy już w 1640 r.). Zob. *tamże*, s. 147.

⁵³ Na koncepcję przyszłej reformy Nikona miał wpływ oczywiście nie tylko Paisjusz, ale także wiele innych czynników, m.in. wpływ zachodnioruskiego środowiska cerkiewnego. Por. П. ПАСКАЛЬ, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 199–205.

⁵⁴ Przekonanie o politycznych korzeniach reformy Nikona jest do dziś powszechne wśród autorów bliskich kręgom staroobrzędowym. Zob. Д. УРУШЕВ, *Русское старообрядчество. Традиции, история, культура*, Москва 2016, s. 46–48.

⁵⁵ Idea dość popularna w ówczesnej Rusi Moskiewskiej. Por. С.А. ЗЕНЬКОВСКИЙ, *Русское старообрядчество*, s. 181.

cja Nikona skupiała się na działaniach zewnętrznych, polityczno-militarnych. Z kolei idea Iwana i czcicieli opierała się na religijno-moralnym doskonaleniu wewnętrznym. Koncepcja ta, jak widać z dotychczasowej działalności krzewicieli, była aktywna i polegała na realizacji konkretnych, praktycznych celów dotyczących moralności i bytu prostego człowieka. Państwo moskiewskie, jako ostatnie „prawdziwe prawosławne”, miało pociągnąć inne kraje ku Bogu właśnie siłą prawego i pobożnego życia jego mieszkańców, a nie podbojami i zawojowaniami⁵⁶.

Na przełomie 1652 i 1653 r. nastąpił początek łańcucha wydarzeń, które na zawsze zakończyły współpracę Nikona z czcicielami oraz zmieniły oblicze rosyjskiego prawosławia. Patriarcha przygotował grunt do przeprowadzenia zamierzonego reformacyjnego planu. Kluczem do sukcesu wydawała się w jego oczach działalność *Pieczatnego Dworu*. W krótkim czasie zmienił całkowicie skład jego pracowników⁵⁷. Nowi, podporządkowani Nikonowi, przystąpili do realizacji jego planów. Mieli przygotować całkowicie nową redakcję ksiąg liturgicznych, wzorowaną i tłumaczoną z najnowszych tekstów greckich. Te ruchy wykonane jesienią 1652 r. były dla Iwana i krzewicieli pierwszym ostrzegawczym sygnałem. 11 lutego 1653 r. ukazał się Psalterz – pierwszy owoc pracy nowego składu *Pieczatnego Dworu*. Szybko znaleziono w nim szokującą nowość, będącą zmianą zaleceń liturgicznych odnośnie do pokłonów w czasie wielkopostnej modlitwy św. Efrema Syryjczyka oraz nowy opis sposobu wykonywania znaku krzyża – zmiana z *dwojepierstia* (wykonywanego dwoma palcami na cześć dwóch natur Chrystusa) na *trojepierstie* (trzema palcami na cześć Osób Trójcy Świętej). Między 20 a 27 lutego 1653 r., u progu Wielkiego Postu, Nikon rozesłał do parafii dokument potwierdzający wspomniane zmiany. Nieronow ze współpracownikami (pośród nich Awwakum) przeprowadził naradę, by wspólnie ocenić zaistniałą, niełatwą dla nich, sytuację. Postanowiono, że protopop Iwan pierwszy tydzień Wielkiego Postu spędzi w klasztorze Czudowskim w Moskwie na modlitwie i poście. W końcu tego pobytu, w czasie modlitwy przed ikoną Zbawiciela *Nie ręką ludzką uczyniony* (*Нерукотворный*), usłyszał Nieronow głos idący jakby od ikony: „Janie, bądź śmiały i nie bój się (aż) do śmierci: powinnością twoją jest umacniać cara w Moim Imieniu, aby nie poniosła uszczerbku Rosja, jak to było w przypadku uniatów” (tłum. A.G.)⁵⁸. To wydarzenie utwierdziło go w słuszności sprzeciwu wobec działań

⁵⁶ Niechęć Nieronowa w stosunku do wojny między chrześcijańskimi narodami pogłębiają kolejne wyprawy cara przeciw Rzeczypospolitej. Nauczony doświadczeniem tym razem protopop Iwan przeciwstawiał się im bardziej ostrożnymi i dyplomatycznymi metodami. Zob. *tamże*, s. 163.

⁵⁷ W jego skład wszedł, ku przerażeniu krzewicieli, Arseniusz Grek – ostatnia postać, którą by tam chcieli widzieć. Zob. *tamże*, s. 168–169.

⁵⁸ Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 100.

patriarchy. Po powrocie zdecydował ze współpracownikami o napisaniu do cara zażalenia na decyzję Nikona. Pismo jest w ostrym tonie i przyniosło skutek. W efekcie patriarcha na jakiś czas zrezygnował z narzucania nowych zasad liturgicznych. Wiedział już jednak, że nie może dłużej uważać krzewicieli za oddanych sobie zwolenników.

7. Czas próby

Powód do pozbycia się dawnych sojuszników dali Nikonowi sami czciciele. W lipcu 1653 r. zaprzyjaźniony z Nieronowem protopop Longin, duszpasterz w mieście Murom, wywołał skandal, zwracając uwagę żonie miejscowego wojewody na nadużywanie kosmetyków⁵⁹. Ponieważ rzecz dotyczyła kredy używanej także do gruntowania ikon, oskarżono nieco wybuchowego duchownego o obrazoburstwo. Nikon, którego wojewoda poprosił o reakcję, surowo ukarał Longina. Synod, który miał rozpatrzyć jego sprawę, poparł patriarchę. Jedyne głośnie sprzeciwu to głośnie Nieronowa. Zarzucił Nikonowi brak miłosierdzia i sprawiedliwości, nadmierną surowość. Zwrócił uwagę, że przed wymierzeniem kary powinien poradzić się cara. Rozemocjonowany Nikon odpowiedział, że „pluje i smarka” na jego władzę⁶⁰. Wypowiedź wywołała oburzenie wszystkich, którzy ją usłyszeli. Teraz to Nikon był w trudnym położeniu. Wiedząc o zażaleniu skierowanym przez Iwana do samego cara, które zawiera cytat słów patriarchy, postanowił zadać uprzedzający cios. Zastraszył pozostałych świadków swojej gąfy i naprędce zwołał kolejny synod, który pozbawił Nieronowa stanowiska przy kazańskim soborze i skierował na zsyłkę do klasztoru Spasokamiennego w okolicach Wołogdy⁶¹. Od padłego w niełaszkę Iwana odsunęli się współpracownicy, wierni okazali się tylko nieliczni z Awwakumem na czele⁶². Podobne represje zaczęły dotyczyć po kolei najważniejszych krzewicieli⁶³. To jeden z najtragiczniejszych rozdziałów w historii rosyjskiej Cerkwi.

⁵⁹ Zob. П. Паскаль, *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, s. 268.

⁶⁰ Zob. Т.Г. Сидаш, *Русский эллинизм*, w: Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 179.

⁶¹ Sprowadzony „ekspresowo” przez Nikona Wawrzyniec (*Ławrentij*), poprzedni proboszcz kazańskiego soboru, usunięty z niego z powodu defraudacji i kradzieży, obwinił na synodzie o to samo Nieronowa i jego bliskich. Zob. П. Паскаль, *Собрание документов эпохи*, s. 269.

⁶² Do dziś zachowały się świadectwa tego dramatycznego rozdwojenia postaw dotychczasowych współpracowników Nieronowa: list z 14 września 1653 r. wysłany do niego przez Awwakuma i niemal natychmiastową replikę o Iwana Daniłowa (oponenta Awwakuma) z 29 września. Zob. Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 61–66.

⁶³ Zob. Т.Г. Сидаш, *Русский эллинизм*, w: Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 180; С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 174–175.

Represjonowany protopop trafił do kolejnych miejsc zsyłki⁶⁴. Jak wynika z jego zachowanej korespondencji, żywił przekonanie, że głównym źródłem nieszczęść była postawa Nikona, który sprzeniewierzył się urzędowi patriarchy, niegodnie go sprawując. Ten krytyczny osąd wygłaszany przez Nieronowa ma swe źródło niewątpliwie w ideałach nakreślonych przed wiekami przez św. Jana Chryzostoma, wielkiego duchowego przewodnika protopopa⁶⁵. Być może także młodzieńcze doświadczenia Iwana nie są tu bez znaczenia. Protopop dostrzegał jednak dobry sposób rozwiązania konfliktowej sytuacji z Nikonem i z niektórymi innymi hierarchami. Polegał on na włączeniu w kierowanie sprawami Cerkwi wszystkich jej warstw, szczególnie przez powszechne sobory narodowe⁶⁶. Trudno oprzeć się wrażeniu, że o. Iwan niejako wyprzedził swoje czasy, intuicyjnie zapowiadając pojawienie się w przyszłości (np. u A. Chomiakowa) idei *sobornosti*⁶⁷.

Z poglądów Nieronowa odnośnie do Nikona wynika zatem, iż reformy liturgiczne i obrzędowe patriarchy nie były główną przyczyną buntu. Były one w oczach o. Iwana jedynie skutkiem wspomnianej, całkowicie błędnej, patriarszej postawy. Sprzeciwiając się Nikonowi, Nieronow nie walczył z samą Cerkwią, carem, czy państwem – jego listy były napełnione głęboką troską o przyszłe losy Cerkwi i narodu⁶⁸. O. Iwan apelował jedynie o sprawiedliwość i wierność duchowi Ewangelii, szczególnie ze strony patriarchy. Pragnął zatem uzdrowienia sytuacji, a nie jej zaostrożenia. Tu widać różnicę w poglądach między protopopem a jego najwierniejszym uczniem Awwakumem, który z czasem będzie coraz bardziej dążył do jawnej konfrontacji, zakończonej jego męczeńską śmiercią⁶⁹.

W sierpniu 1655 r. Nieronow samowolnie opuścił zsyłkę w klasztorze Kandałakzkim⁷⁰ i udał się na północ do klasztoru na Sołowkach, następnie do Moskwy, gdzie 25 grudnia tajnie został mnichem pod imieniem Grzegorz (Grigorij)⁷¹.

⁶⁴ Nie widząc perspektyw na bliskie zakończenie rozłąki z rodziną i licząc się z możliwością swej śmierci na zsyłce, prosi protopop swoją żonę, Jewdokię, o to, by udała się do klasztoru i stała się mniszką. Пор. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 31.

⁶⁵ Пор. *тамże*, s. 176–179.

⁶⁶ Zob. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 185; ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 86. Nieronow bardzo jasno pisał o tej „wielowarstwowości” potencjalnego soboru w drugim swoim liście do cara z 27 lutego 1654 r., nazywając taki sobór „prawdziwym”.

⁶⁷ Пор. N.V. RIASANOVSKY, M.D. STEINBERG, *Historia Rosji*, tłum. A. Bernaczyk, T. Tesznar, Kraków 2009, s. 374–375.

⁶⁸ Пор. ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, s. 67–118. Piękną cechą osobowości Nieronowa, obecną w tej korespondencji, jest jego troska o los współpracowników (zwłaszcza Awwakuma zesłanego z całą rodziną na Syberię).

⁶⁹ Zob. Т.Г. Сидаш, *Русский эллинизм*, s. 221.

⁷⁰ Istniał do 1742 r. nad brzegiem rzeki Niwa w obwodzie Murmańskim w okolicach dzisiejszego miasta Kandałaksa.

⁷¹ Пор. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 188–189.

Cały ten czas kierował swoistym ruchem oporu wobec Nikona⁷². W styczniu 1657 r. przed nabożeństwem w jednej ze świątyń miało miejsce jego nieoczekiwane spotkanie z Nikonem, a kilka dni później z samym carem. Patriarcha wydawał się zmęczony całą zawieruchą reformacyjną, dochodzi do pierwszego aktu pojednania między dotychczasowymi oponentami. Nieronow otrzymał zgodę na używanie starych wersji ksiąg liturgicznych i zwolnienie z praktycznie wszystkich kar kościelnych. Car zgodził się dodatkowo, by mógł zamieszkać w zbudowanym niegdyś w rodzinnych stronach klasztorze św. Ignacego⁷³. Tu po raz kolejny odżyło duszpasterskie doświadczenie dawnego protopopa, który udało się zorganizować nie tylko regularne życie religijne, ale i szeroką pomoc charytatywną dla miejscowych rolników w związku z klęską głodu.

Lata 1658–1667 to czas, w którym coraz bardziej rozchodzą się drogi Nieronowa i jego dawnych pomocników, szczególnie Awwakuma. 10 lipca 1658 r. Nikon obwieścił dobrowolne odejście od pełnienia obowiązków patriarszych – w oczach o. Grzegorza to zapowiedź ustania przyczyn rozłamu. Logiczną konsekwencją było świadome i całkowite jego pogodzenie się z „oficjalną” Cerkwią w czasie moskiewskiego soboru (1666–1667)⁷⁴. Decyzją carską bardzo już zmęczony i schorowany Nieronow został ogłoszony archimandrytą klasztoru św. Daniela Słupnika w Peresławiu Zaleskim, gdzie 2 stycznia 1670 r. umarł w opinii świętości⁷⁵.

8. Epilog

Imiona głównych bohaterów dramatu podziału w XVII-wiecznej Cerkwi rosyjskiej: cara Aleksego Michajłowicza, patriarchy Nikona, czy protopopa Awwakuma są dziś dość dobrze znane naukowcom, duchownym i wiernym różnych wspólnot kościelnych, a także osobom zgłębiającym temat. Postaci i poglądy, szczególnie patriarchy i protopopa, są bardzo wyraziste. W ich cieniu stoją postaci o równie istotnym wpływie na przebieg ówczesnych wydarzeń. Niewątpliwie do nich można zaliczyć o. Iwana – Grzegorza Nieronowa. Dla

⁷² Пор. С.А. Зеньковский, *Русское старообрядчество*, s. 188–189.

⁷³ Zob. *tamże*, s. 190–191.

⁷⁴ Co z goryczą odnotowuje Awwakum w swej autobiografii (*Житие протопопа Авакума, им самим написанное*). Zob. ПРОТОПОП АВВАКУМ, *Собрание творений*, s. 114–115. Dokumentalne świadectwo pojednania się Nieronowa z „oficjalną” Cerkwią i soborowa ocena postawy jego dotychczasowych współpracowników: *Московские соборы 1660, 1666, 1667 годов. Собрание документов эпохи*, t. I: *Соборы 1660 и 1666 гг.*, сост. Т.Г. Сидаш, ред. К.Я. Кожурин, Санкт-Петербург 2014, s. 534–543.

⁷⁵ Пор. Протопоп Иван Неронов, *Собрание документов эпохи*, s. 41.

obu stron konfliktu stanowi on postać trudną w ocenie. Wynika to z wieloletniego oporu wobec Nikona z jednej strony i z drugiej – z ostatecznej decyzji o powrocie do „jego” Cerkwi. Nieronow jest więc jednym z głównych twórców ruchu staroobrzędowego, który u schyłku życia go opuszcza. Ta dwoistość w jego postawie będzie zapewne jeszcze długo przedmiotem badań, czy oceny. Niezależnie od tego trzeba podkreślić jego niewątpliwe zasługi i oryginalne idee. Można go określić jako jednego z pionierów XVII-wiecznej odnowy religijno-moralnej w swej ojczyźnie. Jej ciekawymi pastoralnie elementami są: docenienie roli homilii-kazania, reforma praktyki liturgicznej, wyjście z ewangelizacją poza teren kościelny, odważna i pełna rozmachu działalność charytatywna, jak i wykorzystanie dobrodziejstwa słowa drukowanego w katechizacji. Na szczególną uwagę zasługują także rozważania o pokojowym współistnieniu chrześcijańskich narodów oraz koncepcja soborowa ideowo bliska późniejszej teorii *sobornosti* Chomiakowa. Można mieć zatem nadzieję, że losy i poglądy Iwana Nieronowa, a także innych bohaterów jego czasów, będą nadal przedmiotem badań i ciekawych odkryć.

Bibliografia

- ANDRUSIEWICZ A., *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2017.
- BILLINGTON J.H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Hunia Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008.
- CZERSKA D., *Borys Godunow*, Wrocław: Ossolineum 1988.
- КАПТЕРЕВ Н.Ф., *Собрание сочинений*, t. I, Москва: Дарь 2008.
- Московские соборы 1660, 1666, 1667 годов. Собрание документов эпохи*, t. I: *Соборы 1660 и 1666 гг.*, сост. Т.Г. Сидаш, ред. К.Я. Кожурин, Санкт-Петербург: Квадривиум 2014.
- ПАСКАЛЬ П., *Протопоп Аввакум и начало Раскола*, Москва: Знак 2016.
- RODHOODECKI L., *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa: Bellona 2008.
- АВВАКУМ ПРОТОПОП, *Собрание творений*, Санкт-Петербург: Квадривиум 2017.
- НЕРОНОВ ИВАН ПРОТОПОП, *Собрание документов эпохи*, Санкт-Петербург: Квадривиум 2012.
- RIASANOVSKY N.V., STEINBERG M.D., *Historia Rosji*, tłum. A. Bernaczyk, T. Teszner, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2009.
- СИДАШ Т.Г., *Русский эллинизм*, w: ПРОТОПОП ИВАН НЕРОНОВ, *Собрание документов эпохи*, Санкт-Петербург: Квадривиум 2012, s. 149–229.

УРУШЕВ Д., *Русское старообрядчество. Традиции, история, культура*, Москва: Эксмо 2016.

ЗЕНЬКОВСКИЙ С.А., *Русское старообрядчество*, Москва: Институт ДИ-ДИК 2016.